

FOR PAN-BALKAN DIMENSIONS OF MODERN NEW BULGARIAN EDUCATIONAL MOVEMENT

Abstract: Bulgarian Enlightenment arises in the second half of the eighteenth century. And unfolds in the nineteenth century in terms of foreign political and religious domination. New Bulgarian educational movement and education reflect the cultural achievements of the modern world and brings progressive ideas of the Balkan peoples.

Author information:

Milena Georgieva

Historian of Regional History Museum Shumen, department „History of the Bulgarian people XV – XIX century”
Phd student in „History of Pedagogy and Bulgarian Education” at the University of Shumen „Bishop Konstantin Preslavski”

✉ milenka4@abv.bg

🌐 Bulgaria

Keywords:

Bulgarian Enlightenment, New Bulgarian educational movement, education.

Краят на осемнадесети и целият деветнадесети век е най-революционното време в историята на човечеството. За балканските народи в тези векове се осъществява уникална симбиоза между достиженията на европейското Просвещение и нововъведенията в следствие от технологичната революция. Това са „златни” години на Просвещението, което по принцип е винаги национално явление, но с общи характеристики. Те дават основание да се говори както за общо, европейско, така за балканско и славянско и прочие Просвещение. Безспорен факт е, че върху развитието на човечеството и на отделните европейски страни, включително и на Балканите своя уникален отпечатък слагат процесите на просвещението на Англия, Франция и Италия.

В хронологичен план просвещенските процеси сред балканските народи се разгръщат с известно закъснение. Балканското просвещение обхваща онези явления в духовната сфера, които започват да се наблюдават около средата на XVIII в. и през целия XIX в., чиято цел е да предизвика подем във всички сфери на културата: в научното развитие, в моралното и духовното извисяване и накрая да доведе до националното възраждане. То става тясно свързано с европейското, като носи свои специфични черти, свързани с идеологията, политиката, религиозните и етническите условия, които се формират в региона по времето на последния период от османското владичество.

В исторически план от втората половина на XVIII в. в Гърция, където просвещенските идеи проникват по-рано в сравнение с останалите балкански страни, настъпва дълбоко разцепление сред представителите на интелигенцията. Просвещението там започва с характерната ориентация към Европа и навлиза устремно в гръцкото образование и мисъл. Водещите личности на епохата поемат идеята за национално и културно събуждане на народа, вземайки отношение по всички неотложни въпроси на времето: политически, езикови, педагогически и религиозни. Просвещенското движение се разпростира в много сфери на обществения живот и на първо място в образованието и знанието на човека. Започва бурно основаване и

поддържането на училища и висши учебни заведения, като Патриаршеското училище в Константинопол, „Патмиас“ на остров Патмос, „Атониас“ в Света гора и др. Появяват се и голям брой нови печатници. Тясно свързано с тази просветна и образователна дейност е и разширяването на църковната риторика чрез по-достъпната ѝ форма – проповедта на народен език.

Аналогични процеси протичат и по време на Българското възраждане, което не е изолирано явление и се намира в най-тясна връзка с гръцката култура, поради зависимостта си от своя духовен домен. Българското макар и бавно става „част от общия европейски процес“ и затова европейските степени на развитие Ренесанс, Просвещение и Буржоазен революционен преврат са валидни и за него. Ренесансът и Просвещението обаче започват да влияят сравнително по-късно и в известен смисъл са променени от времето и условията, затова могат да се определят като балканизирани европейски степени на развитие [5, с. 9].

През разглеждания период на територията на Балканите се издават и преиздават множество преводни и оригинални творби – богословски трудове, но също и книги, издадени чрез дарения и разпространявани с търговски успех от учени търговци. Превеждат се и стават достояние произведения на френските просветители, литературни творби, научни съчинения (математика, физика, философия и др.), сред които и текстове, възприемани като твърде свободни дори в Западна Европа (напр. съчиненията на Волтер). Правят се преводи на библията и на много англосаксонски учебници на „съвременните балкански езици“ (гръцки, арменски, български). Заражда се „модерната“ балканска журналистика (най-важният пример е мисионерската печатница в Смирна) и особено модерното образование. Училищата се снабдяват с литература по „модерните дисциплини“. Издават се и оригинални произведения, в които ясно са доловими новите идеи, като от политически манифести и проекти за конституция и се стига до литература, поезия, сатира и т.н.

От средата на XVIII в. и през целия XIX в. забележителна е ролята и на светогорските книжовници в духовния живот на всички балкански народи. Атон приютява движения, които имат силен културен и обществен резонанс на времето. Чрез движението на коливадите например, което представлява възкресяване на исихазма, Света гора изразява съзнанието на широките народни слоеве през епохата и предлага едно интересно свидетелство за духовното и културното самосъзнание. Същевременно почти навсякъде на Балканите търсенето на нормативно национално минало е съществена част от градежа на нацията и средоточие на водещите дебати по онова време: дебатите за езика, етногенезиса и национализацията на църквата и т.н. В процеса на формиране на нациите, всеки един от балканските народи разкрива своите самовъзприятия и репрезентациите на европейската другост в двата края на една и съща ос.

Тук може да се спомене и развоя на важния въпрос за връзката на славянството с православието като културен и цивилизационен противовес на „европеизма“. Трябва обаче да се признае, че значителна част от българите и сърбите например, смятат Европа за различна и нерядко противоположна на славянството и православието. А според Сърбия и сърбите основните преносители на „знанието за Запада“ през XIX в. са духовните и политически водачи, възпитани в традициите на двете имперски

периферии (руската и австро-унгарската) или идентифициращи се с тях. Тъкмо в тази интелектуална среда се формира (чрез училищата и печатните текстове) първото поколение балкански, включително и български, възрожденци-националисти. Те също, както и представителите на всички балкански народи, залагат в програмата за национално възраждане темата за знанието, като двигател на прогреса и феномен на човешката цивилизация. Българите също се впускат в общоевропейския устрем новото време, към науките и знанието, към познанието на света.

Систематизираното познание принадлежи на определена област на знанието, която съдържа основни факти, обясняващи дадени явления. Това е науката. Тя установява причинно-следствената връзка между две или повече променливи и посочва принципите, които ръководят техните взаимодействия. Тези принципи са развити с помощта на научни методики, които са средство за постигане на практически умения [2, с. 438, с. 443; 6, с. 10, с. 26].

Способностите, които хората придобиват, за да извършват дейности, основани на знание и опит, пораждаат разбиране на естеството в съгласуваността на действията между природа и общество. Взаимната им зависимост направлява техните прояви на съответната достигната степен в развитието [10, с. 12; 23, с. 38].

Науката е сфера на човешката дейност, насочена към разработване и систематизиране на обективното познаване на реалността. В основата на тази дейност е събирането на факти, тяхното постоянно актуализиране и систематизиране, критичният им анализ и въз основа на това, синтез на нови знания или обобщения. Те следва не само да описват наблюдаваните природни или социални явления, но и да изградят причинно-следствена връзка и крайната цел да е прогнозиране. Теориите и хипотезите, които са потвърдени от факти или опити, е необходимо да се формулират като закони на природата или обществото. В тази връзка резултат от познавателната дейност на човека е знанието, като историческите знания са резултат от сложния, продължителен и противоречив процес на човешкото познание. Дейността на хората е била тясно свързана с необходимостта да се познава човешкото развитие, а също обществените процеси и явления, тъй като това е предпоставка за просперитет [16, с. 83; 19, р. 67; 21, с. 471].

Науката разполага с множество методи за получаване на достоверна информация и с методики за тяхното приложение. Всеки метод има своето предназначение и ограничения. Изборът на метод на изследване зависи не от желанието на изследователя, не от неговото настроение или произвол, а от решаваните задачи и от съдържанието на проверяваните хипотези [18, р. 84; 22, с. 28].

При избор на един или друг метод изследователят е необходимо да познава не само неговото предназначение и възможности, но и технологията, т.е. последователността от образуващите го интелектуални процедури. Това са задължителните и съвкупни редове от определени операции за изпълнение [20, р. 155; 22, с. 37].

Независимо от подбудите, интересът на поколенията към миналото е непресъхващ. Продиктуван е от необходимостта за опора в мъдростта и опита на предшествениците, както и от любопитство. Досегът с историята изправя човека пред състоянието на историческата памет на обществото, т.е. до колко вярно и детайлно е

съхранен споменът за факти и събития. Друг съществен момент е възможността за нейното съживяване и осмисляне, за да се разкрие съхранената истина за живота и духовността на предците [13, с. 1; 15, с. 46; 17, с. 61].

В своето развитие българите имат възможността в периода на своето национално възраждане да открият и ползват идеите, както и материалните и духовните постижения на буржоазната епоха. България е в съседство с центъра на нова световна цивилизация. Това предоставя на държавата шанс да черпи от опита на напредналите народи и да премине за по-кратко през етапите на социално и духовно оформяне, които я отделят от Средновековието и я присъединяват към буржоазната епоха. Степените на прехода от Средновековието към буржоазното общество в българската история са слети и преплетени. Ренесансовите мотиви се раждат заедно с просвещенските идеи и в следващия век се реализират в едно цяло в националното културно движение. Заедно с духовното и културното възраждане съзрява и освободителната борба. Тя е насочена към дълбока национална революция. По този начин социалният, духовният и политическият преврат в българската история са проявени като едно цяло, а интересът към възрожденската епоха се проявява още до Освобождението на България. Това е естественият стремеж на всяка епоха към самопознаване [8, с. 20 – 21].

През втората половина на XVIII в. до първата четвърт на XIX в. цялостното вътрешнополитическо и международно положение на Османската империя е крайно неблагоприятно – тя не може да се защити нито от националноосвободителното движение на потиснатите народи, нито от Русия, не може да брани някогашните си завоевания, териториалната си цялост. По това време условията за освободителното дело на балканските народи са добри, сърби и гърци вдигат мощни продължителни въстания и създават свои национални държави. Голямо българско въстание обаче не избухва – българи само участват във въстанията на сърби и гърци, както и в руско-турските войни. Това участие е съществен принос в общия антиосмански фронт на Балканите от онова време. Заслужава да се подчертае ролята на интелигенцията в развитието на обществото и по-специално в утвърждаването на националната идея. Безспорно важно е кога е отворена първата българска фабрика, респективно каква е силата и влиянието на средната класа, но още по-важно е кога е открито първото новобългарско училище и кога са излезли на историческа сцена първите български учени, учители, публицисти, писатели и духовни водачи. Това са хората на знанието, влезли в културната орбита на европейската наука и в обмен с достиженията на културата на всички балкански народи [12, с. 93].

В края на XVIII в. и началото на XIX в. настъпва подем в просветното дело на балканските славяни. Откриват се общообразователни училища и гимназии, възникват културно-просветни центрове (Карловци, Нови Сад, Земун, Белград, Загреб, Любляна, подбалканските градове в България), издават се книги със светско съдържание, разпространяват се учебници за новите училища, появяват се периодични издания и вестници. Виден представител на Просвещението по това време е Доситей Обрадович (1742 – 1811). Значителни постижения бележи националнопросветното движение в края на XVIII в. и началото на XIX в. и в Словения. Освен развитие на учебното дело и разпространение на просветителските идеи на Европа през първата половина на XIX в. просвещението сред балканските славяни намира редица нови форми и прояви.

Особено голямо значение придобива т.нар. Матица Сръбска, основана от войводинските сърби като научно и културно дружество, което неуморно изучава и популяризира историята, културата, езика, фолклора и пр. не само на сърбите, но и на другите славянски народи. Възниква също така мощно културно-просветно и политическо движение в Хърватия, наречено Илиризъм, със своя Матица Илirsка, което намира отражение и сред другите славянски народи. А в България пламва борба за църковна независимост, която се слива с народното движение за общо културно-просветно и националнополитическо издигане.

Наред със създаването на научно-просветни дружества от типа на споменатите вече „матици”, сред всички южнославянски народи възниква цяла мрежа от обществени библиотеки, читални (в Княжество Сърбия, Войводина, Хърватия), читалища (в България), слагат се в повечето случаи на самодейни начала и основите на първите музейни сбирки и художествени галерии. Както първо в Гърция, така и при останалите славянските народи, на Балканите на дневен ред излиза въпросът за книжовния език. И навсякъде побеждава демократичното начало, налага се народният говор като книжовен сърбохърватски, словенски или български език. В многогодишните филологически спорове особено изпъква името на големия сръбски филолог и реформатор Вук Караджич (1787 – 1864), както и дейността на редица български, хърватски и словенски просветители, учени и общественици. Голямо значение за утвърждаването и практическото усъвършенстване на книжовните езици на знанието изиграват първите постижения на изграждащите се национални литератури. Със създаването на отговарящи на повелите на възрожденската действителност художествени произведения творци като С. Милутинович, Бр. Радичевич, Й. Ст. Попович, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др. допринасят за окончателното налагане на книжовните езици.

Неравномерното развитие на исторически закъснялото българско Просвещение е в логическа връзка с появата на просветителските течения в националното възраждане на балканските народи и обяснява по-пълно някои специфични особености на съществуването му с българското националнопросветно движение. То се активизира в първите десетилетия на XIX в., когато българското националноосвободително движение, поставяйки си на пръв план културно-просветни задачи, придобива значение на основен фактор за обществения прогрес и за формирането на българската нация. Дотогава в България не е имало подходящи условия за по-широко възприемане на идеите на Просвещението въпреки плодотворната дейност на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. В отличие от Гърция, чиито дейци през целия XVIII в. издават типично просвещенски произведения („Теоретична география”, „Педагогика” и „Апология” от Мисиодакис, „Логика” от Вулгарис, преводи от Волтер и други западноевропейски мислители и пр.), в България се забелязва повишен интерес предимно към историографските, педагогическите и някои нравоучителни съчинения, чрез които се набелязват и стават актуални задачите на националното развитие на народа. Показателни са будителската роля на „История славянобългарска”, книжовната дейност на Софроний Врачански, Георги Пешаков, д-р Петър Берон, Васил Априлов и други техни съвременници. Дори и предходниците им, които по сполучливото определение на Емил Георгиев действат в периода на Българското предвъзраждане, са

близко до тази сфера на Просвещението. Франциск Ксавер Паячевич и Кръстьо Пейкич създават на латински език „Огледало на истината между източната и „западната черква” и „История на Сърбия” – „големи исторически трудове с богат фактически материал”. Не може да не се отбележи, че главно поради съществуващите тогава специфични социално-политически условия Просвещението в България почти не се изявява с други свои идеологически компоненти, в което и се заключава една от твърде съществените последици от забавеното ни развитие. Това от своя страна повишава ролята на просветното движение, акумулиращо в нееднаква степен само такива черти на Просвещението, които съответстват или биха могли да отговарят на широко осъзнатите през първата половина на XIX в. културно-просветни, националнополитически, литературни и естетически задачи на националното ни развитие. Така, както се изявява при конкретните културноисторически условия, то не представлява неразвито Просвещение или негов етап. Напротив, Просвещението се включва в богатата и национално осмислена програма на просветното движение, съществува заедно с него и се изявява чрез него различно през различните етапи. Дейците на това движение изтъкват ролята на националната просвета и на научните знания; изграждат първоосновите на училищното образование, педагогическата мисъл, печата и театъра; развиват схващането за културно-националното предназначение на литературата, като я обогатяват жанрово и естетически, оглавяват борбата срещу чуждото национално робство, характеризират важни страни на Българското възраждане. Томного успешно се вписва в контекста на европейското с култа към знанието, науката и образованието и стремежа към масова народна просвета.

Въпреки достиженията на представителите на националните интелегенции през първата четвърт на XIX в. населението на съответните народи е до до голяма степен неграмотно, най-вече българското население е почти изцяло неграмотно. Доколкото има грамотни и просветени люде, то те са възпитаници на чужди училища, главно гръцки. Начало на движението за ново светско училище в българските земи поставя д-р Петър Берон със своя „Рибен буквар”, излязъл от печат през 1824 г. Решителен прелом обаче настъпва едно десетилетие по-късно, когато едно след друго се откриват нови огнища на знанието- българските училища: 1835 г. – Габрово, 1836 г. – Казанлък, Копривщица, 1840 г. – Плевен, 1843 г. – Враца, 1845 г. – Свищов, 1850 г. – Пловдив, и пр. За около 15 – 20 години цялата страна се покрива с мрежа от училища, в това число девически, класни и средни, които стават разсадник на светски знания и националноосвободителни идеи. До началото на 70-те години на XIX в. техният брой надхвърля 1500. Наред с училищата изключително ползотворна културно-просветна и национално-патриотична дейност развиват българските читалища като самодейни културно-просветни институции.

Българите, въпреки ограничеността си, относно културен обмен, включително и в достъпа си до знания от Европа и за европейските народи, в разглеждания период също променят своята история и просвещенска мисъл. Например книгата „Древние и нынешные болгары в политическом, историческом и религиозном их отношении к россиянам” (1829) на руския историк и славист Юрий Венелин илюстрира някои от импликациите на културните ни траектории и въпреки панславистичната насока на своето изследване българите попадат в научното ползване като цивилизационен

епицентър и транслатори на знания от древността. Както е известно, основоположниците на славистиката и „археолозите” на славянска Европа (идващи от Германия, Прага и Виена, като Щритер (1740 – 1801), Тунман (1746 – 1778) и Шлъотцер (1735 – 1809) прилагат идеята на Лайбниц историческият произход да се изследва чрез езикова класификация – ход, който поставя филологията твърдо в центъра на изследванията на етническата история. При такава дефиниция централният проблем на славистиката става ролята на кирилицата и на „старобългарския”, съответно централната тема на българската историография от Паисий до Марин Дринов става противопоставянето на славянските и азиатските корени на българите. „Тези взаимосвързани проблеми дават на България ключово място в света на европейската наука”. А по отношение на славянската цивилизация България се оказва също такъв класически референт, какъвто е Гърция за Европа [14, с. 7].

Българското просвещение се поражда през втората половина на XVIII в. и се разгръща през XIX в. в условията на чуждо политическо и религиозно владичество. Това обуславя своеобразието в просвещенските проявления на българска почва. Българското просвещение е плод на духовното развитие на обществото, но същевременно отразява културните достижения на модерния свят. Проникването на просвещенските идеи се осъществява с посредничеството на младежи, учещи в Гърция, Сърбия, Русия и Западна Европа. То се вписва в контекста на европейското с култа към знанието, науката и образованието и стремежа към масова народна просвета. Тук просвещенската идеология намира израз във всеобщ духовен подем, който съдейства за развитието на педагогическата мисъл и практика. Забелязват се и някои различия. Идеите за свободата на личността се свързват с основните възжелания на обществото – отхвърляне на чуждото духовно и политическо господство и постигане на „свобода лична, свобода народна” (Л. Каравелов). Критиката на църковния институт и неговите служители не прераства в религиозен радикализъм – не достига до отричане на религията и атеизъм. Това произтича от факта, че религиозната принадлежност на християнските поданици на Османската империя се възприема като отличителен белег на различие от завоевателя. Необходимо е да се отбележи, че характеристиката на Българското просвещение (и на просвещенската педагогическа мисъл в частност) не се отнася в еднаква степен към всички негови представители. Подобно на западноевропейските носители на просвещенска идеология, и българските просвещенци изтъкват определящата роля на съзнанието в развитието на обществото. Педагогическите им възгледи са проникнати от оптимизъм. Те разглеждат образованието като синоним на прогреса, виждат в него ключа към просперитета и приобщаването на българите към модерния свят. Затова непрекъснато се позовават на примера на европейските народи. Повишеният интерес към тяхното образование намира израз в публикуване на преводни, компилативни и авторски материали, представящи образователните системи на някои европейски страни (Англия, Франция, Германия и др.) и Съединените американски щати (САЩ). Просвещенците свързват образованието и възпитанието със задачите на националното освобождение. На преден план поставят необходимостта от национално образование и възпитание, насочено към формиране на нов тип хора, способни да участват в решаването на актуалните за епохата проблеми. Обявяват се за масово, достъпно за всички образование, без

съсловно и полово разграничение. Идеята за еманципация на жената и правото ѝ на образование намира привърженици и у нас. Сред застъпниците на девическото образование се открояват П. Берон, К. Фотинов, П. Р. Славейков, Хр. Г. Данов, Л. Каравелов. Българските просветници разглеждат училището като основен фактор за формиране на национално съзнание и за патриотично възпитание. Затова насочват усилията си към освобождаването му от гърцизма и превръщането му в национален институт [11, с. 231].

В исторически план българското просветно движение и образование се свързва с новогръцката просвета и училища. В тях получават своето високо образование и много българи. Също голямо влияние върху нашата просветна мисъл има и Великата национална школа в Цариград – Куручешме, която води началото си от висшите византийски школи. Създава се и укрепва от гръцката Патриаршия. Представлява колеж, който на два пъти се развива като академия. В Куручешме са учили високи науки Г. Кръстевич, С. Доброплодни, Ив. Богоров, Г. С. Раковски, П. Бобеков и др. Друго много добро училище е училището в Кидония или това на остров Андрос, Хиос, Янина и Смирна, където също са учили много българи. А в Атинския университет продължават образованието си видни българи като Иван Селимински, Григор Пърличев, Константин Миладинов и др. Българи учат в гръцки училища в румънските княжества и тези в Букурещ, Брашов и Яш. В столицата на Румъния Букурещ, в т.нар. Бейска академия – Гръцкото училище учат Софроний Врачански, Райно Попович, Стефан Богориди, Петър Берон и много други.

За родоначалник на Българското просвещение е считан св. Паисий Хилендарски (1722 – 1773). Той навлиза в измеренията на просветенската идеология с вярата си в ценността на знанието, науката и просветата, със своя интерес към историята и историческия си оптимизъм. Създаването на „История славянобългарска” (1762) е израз на убеждението на автора, че тежката участ на българите може да бъде преодоляна чрез промяна в съзнанието им. Историята представя нов поглед към българската просвета, отразяващ потребностите на обществото в условията на духовна и политическа зависимост. Паисиевата творба поставя стратегическите задачи на българското образование, очертава модела на новобългарското училище. Хилендарският монах изтъква преди всичко необходимостта от светски знания. В първия предговор на своето съчинение той разкрива ролята на историческото познание в живота на обществото и на отделния човек. Според Паисий: „то носи умна наслада и полза ... дава разум не само на всеки човек, за да управлява себе си и своя дом, но и на големите владетели за добро властвуване...”. Като приоритет в областта на историческото знание Паисий посочва родната история. В миналото на народа той вижда основанията за национално самочувствие и гордост, източника за съхранение на националното достойнство. С това знание българите ще могат да се приобщат към просветените народи. Паисий препоръчва като полезни и необходими за обогатяване на разума знанията не само по родна, а и по всеобща история – гражданска и църковна. Защото познанието на миналото е източник на оптимизъм, особено необходим на българина в тежките условия на османското владичество. Изучавайки историята на другите народи, той ще научи за: „превратностите на човешкия живот и обратите на благополучието в него”, ще узнае за нетрайността на величието и падението, което ще

му вдъхне надежда за по-добър живот. Така, че „съчинението на отец Паисий носи отпечатъка и типа мислене на XVIII-то столетие, т.е. на историографията му. „Неговата синкретичност се превръща в стилово и жанрово начало на възрожденската литература и култура и затова „стои на гребена на две епохи, свързва ги и ги разделя” [5, с. 40].

Първите призови за обучение на роден език издига Паисий, а първият, който съзнателно и целенасочено приближава езика в съчиненията си до живата реч, е епископ Софроний Врачански. Всички български просвещенци се борят за утвърждаване на говоримия език като книжовен и чрез него знанията достъпни за всички. Постепенно усвояват идеята за освобождаване на училището от църковния монопол и изграждането му като светски институт. В условията на чуждо политическо господство те не възприемат образованието като грижа и отговорност на държавата (както западноевропейските просвещенци), а го поверяват на гражданското общество. Светският характер на образованието свързват не толкова с отстраняването на духовенството от неговото управление (малцина се обявяват открито за това), колкото с образователното съдържание. Настояват за ново учебно съдържание с прагматична ориентация. Както е известно, Софроний съставя 2 ръкописни сборника, известни под името Видински (1802), първият от които е с религиозно съдържание, а вторият – със светско. Вторият включва поучителни приказки, Езопови басни, източната поема Митология Синтипа философа и част от съчинението на папския каноник Амвросий Марлиан Театрон политикон, което по-късно превежда изцяло. То съдържа социологически и политически тезиси в духа на просветния абсолютизъм. Врачанският епископ пише и автобиографичната книга „Житие и страдание грешнаго Софрония” и първата новобългарска печатна книга „Кириакодромион, сиреч Неделник”, придобила популярност с названието „Софроние” (1806, отпечатана в 1809, в гр. Римник, дн. Румъния). Неговата книжовна дейност е израз на стремежа да разкрие нови хоризонти пред българския читател, да провокира мисленето му, като му предложи разнообразни знания за света и обществото.

Българската, а и балканската културна история има привилегията да изучава и днес богатото научно наследство на д-р Петър Берон. Преди всичко той е познат като създател, теоретик и организатор на просветното дело у нас през Възраждането. Но малко популярни са достиженията му в неговото научно и натурфилософско творчество. Берон се е изявил като учен от европейски мащаб. Изминал трънливият друм на емпиричните изследвания в медицина, физика, метеорология, химия и др. той си поставя трудната задача да създаде философска концепция, славянска философия, мироглед на възраждащото се славянство. Венецът на неговата научноизследователска дейност е 7-томната му „Панепистемия” (всенаука), писана в периода 1861 – 1867 г. Това е един сериозен опит за единна теория на света, научна картина за единството на макрокосмоса и микрокосмоса. Допирът до натурфилософската система на Берон буди възхищение пред неговата широка „ерудиция, необозрима енциклопедичност и изумителна научна всеотдайност” [3, с. 6].

Творчеството на Берон съдържа над 20 научни труда из областите физика, химия, математика, геология, астрономия, философия и др., написани на немски, френски и гръцки език. Берон е първият българин, който създава цялостна педагогическа система, представена като част от общата му философска система. Подобно на Коменски, той се

стреми да обхване целокупното човешко познание в рамките на една панепистема (всенаука), която съдържа и системата на педагогиката. В духа на просвещенските схващания Берон разкрива ролята на възпитанието и педагогиката (не прави разлика между тях) за индивидуалното и общественото развитие. „Педагогиката има за цел – пише той в „Славянска философия” – благосъстоянието на индивидите през течение на техния живот, а обществените възпитателни заведения имат за цел благосъстоянието на народа или нацията. Според Берон човекът е фито-, зоо- и антропологично същество с три вида живот – растителен, животински и логически. На тях съответстват трите степени на възпитанието (трите дяла на педагогиката) – гимнастика, педевтика и дидактика. Но най-голямата си популярност той печели още приживе с прочутия си „Буквар с различни поучения”, т.е. „Рибния буквар”, издаден през 1824 г. Неговите идеи са израз на стремежа му да европеизира българското училище, като същевременно го постави върху национални основи. Тези идеи намират отражение, най-вече, в предговора (Предисловие) на знаменитата му книжка „Буквар с различни поучения”, придобила популярност под названието „Рибен буквар”. Той е съставен по образец на Еклогар грекион (Гръцки изборник) на Димитриос Дарварис и е издаден през 1824 г. в Брашов. Като мотив за написването на буквара Берон изтъква липсата на детски книги, предназначени за училищни нужди. Той разкрива несъстоятелността на килийното обучение, което не предлага реални знания, а изисква много усилия от децата. Берон утвърждава необходимостта от светско и реално образование. Не отрича религиозното обучение, но го смята за неподходящо преди ограмотяването на малките деца. Затова помества в буквара само най-често употребяваните молитви. Освен класическа мъдрост (нравствено-поучителни сентенции, остроумни отговори на древногръцки философи и политици, интересни случки из живота на видни исторически личности с поучително съдържание, басни) букварът съдържа граматика, сведения из областта на естествознанието, наставления за съхранение на здравето, аритметика.

Като средство за масовизиране и приобщаване на българското образование към постиженията на европейското Берон разглежда модерната за времето взаимоучителна организация на обучението. По-късно в българската просвещенска книжнина и практика се появява критика на класическото хуманитарно образование. Под влияние на позитивизма просвещенци като Ив. Селимински, Хр. Г. Данов, Д. Цанков, П. Р. Славейков, Д. Войников, Т. Икономов, Л. Каравелов и др. отдават предпочитание на реалните („положителните”) знания – математика, физика, химия, биология, география и др. Всички български просвещенци поставят в центъра на образователното съдържание учебни предмети, съдействащи за националното самопознаване и формиращи национално самосъзнание – български език, история и география. Малцина достигат до отрицание на религиозното обучение дори и Л. Каравелов и Хр. Ботев. Реализацията на идеята за масова народна просвета свързват с въвеждането на модерната за времето взаимоучителна организационна система (известна и като Бел-Ланкастърска, мониторна, алило-дидактическа). Пръв я прави достояние на българския читател П. Берон, а Н. Рилски я въвежда в практиката на началното училище. Сава Доброплодни превежда методическо ръководство за приложението ѝ – Водител на взаимните училища. Българските просвещенци издигат нов възпитателен идеал – човекът и гражданинът, способен да съчетае стремежа за личен успех с усилията за

обществено благополучие. Теорията за естественото, свободно възпитание, макар и лишена от педагогическия радикализъм на Ж.-Ж. Русо, среща своя привърженик в лицето на Л. Каравелов [1, с. 64].

Началото на новобългарското образование се свързва в най-голяма степен с имената на двамата видни просветни дейци – съответно инициаторът и изпълнителят на проекта за Габровското училище – Васил Априлов и Неофит Рилски. Априлов е автор на съчиненията „Денница на новобългарското образование” (1841), „Допълнение към книгата „Денница на новобългарското образование” (1842), „Мисли за сегашното българско учение” (1847), „Българските книжници или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука” (1841). В „Денницата” и допълнението ѝ се дават сведения за първите новобългарски взаимни училища, поради което са ценен извор за историко-педагогическото познание. Делото на Априлов се дължи на просвещенското му схващане за ролята на образованието в общественото развитие. Неговата реформаторската образователна идея е осъществена на практика от Неофит Рилски. Той поставя в основата на образователното съдържание „граматическото учение” (четене, писане и граматика на българския език), а след това „по-високите науки”. Блестящ ръководител на Габровското училище, създадено през 1835 г., той отчита значението на гръцкия език като средство за задълбочаване на познанията из различни научни области, (с оглед на богатата научна литература на гръцки език) и затова препоръчва изучаването му, но след усвояване първо на родния език. Ролята на Неофит Рилски за развитието на новобългарското образование е безспорна. Той обобщава и обогатява целия дотогавашен педагогически опит и го възплътява в своята практика. Заслугата му на реформатор е в създаването на образец за преустройство на началното образование и в подготовката на кадри за реализацията на това преустройство. Затова с основание е определен от К. Иречек като „патриарх на българските книжовници и педагози”. Така до Кримската война всички инициативи за установяване на българско национално образование с финансовата подкрепа и под контрола на Русия се подеват от българските „възрожденци”, а не от руското правителство, царския двор или руската православна църква [7, с. 40 – 99].

След Кримската война (1853 – 1856 г.) у нас възникват и първите девически училища. За всички прогресивни българи става ясно, че признак на далновидност е и получаването на по-високо образование и знания за жената. Според наличните данни първото девическо класно училище е открито в учебната 1864 – 1865 г. в град Шумен под ръководството на Сава Доброплодни. В това училище, прераснало в четирикласно, са изучавани най-модерните науки на времето, включително педагогика и чужди езици, както и аритметика, български език, българска история, естествени науки, теологически дисциплини, ръкоделие и краснописание и т.н. В последствие тези училища прерастват и в педагогически институти за учителски кадри. Български педагогически център е бил и днешния македонски град Щип, където е продължено делото на габровското училище и обучението се води по модерната за времето класно-урочна система и по „звучната метода”. Но българските просвещенци, осъзнават и следното: „Истинска цивилизация”, „светлина” има само в Западна Европа, там е нашето „цивилизационно спасение”, заспалият Изток може само да ни завлече в гроба си (в-к „Турция”, 1869) или „Както материалните интереси ни бутат на запад, умствените и нравствените

правят това още по-силно. Нашият народ има нужда от пример за своето вещественно, икономическо и умствено усъвършенствувание, има нужда да подражание на някой по-просветен народ и да са научат за сичко това у него. Това учение, това подражание и тоя пример ний не можем да намерим в Русия” (в-к „Турция”, 1873). Бързият темп на увеличаване на броя на новобългарските светски взаимни училища е показател за нарасналите образователни потребности на българското общество през епохата на Просвещението и по-конкретно през втората и третата четвърт на XIX в. Разширяването на училищната мрежа и свободния достъп за представители на различни обществени слоеве довежда до бързото ограмотяване и повишаване на културното равнище на населението. Новобългарските взаимни училища създават здрава основа на училищната система и са предпоставка за изменение на нейната структура. Израз на това е появата на класното училище. Най-известните и авторитетни учители в класните училища са чужди възпитаници, получили образованието си в средни училища и университети в Русия, Гърция, Румъния, Сърбия, Чехия, Австро-Унгария и други европейски държави. По-голямата част от тях са с хуманитарна подготовка – класически и реални гимназии, духовни училища и семинарии, историко-филологически, богословски и медицински факултети. Учителките са завършили обикновено български класни и чужди (предимно руски) средни училища. Докато взаимните училища преследват предимно количествени показатели (бързо разпространение на грамотността сред обществото), класните училища се насочват към качествените. Те съдействат за повишаване на образоваността чрез разнообразно учебно съдържание, нова организация и методика, реализирани от висококвалифицирани кадри. Чрез този тип училище българското общество се представя пред света, тъй като една част от неговите възпитаници продължават образованието си в чужбина. В него намират проявление педагогическите възгледи на българската интелигенция и се чертае бъдещото развитие на националното образование. Трябва да се подчертае, че основно българските просвещенци и учители са автори на учебници, редактори на списания и имат големи заслуги в развитието на научната, философската и педагогическата мисъл. Сред тях са и голям брой българи, възпитаници на учебни заведения в Сърбия, Хърватско, Румъния. Традиционните културно-просветни връзки между българските и сърбо-хърватските пионери на просветата намират голям израз през XIX в. Броят на младежите, учили в тези страни нараства през 60-те и 70-те г. на XIX в. В сръбските учебни заведения например те получавали добра научна подготовка, особено във Великата школа. Средата, в която те се формират в Белград, спомага да се развие у тях интерес към науката и обществения живот, както и за патриотичното им възпитание. В тази среда влизат български емигранти, участници в четнически въстания, войводи, младежи от легията на Г. С. Раковски. По инициатива на самия Раковски, а по-късно и на Л. Каравелов, в сформираното „българско читалище” тук младежите развиват активна патриотична дейност. Отношението на сърбите обаче към българските младежи е двойко. Има прояви на положително отношение към българите и пробуждането на българския народ (Раич, Обрадович, Веркович, Огнянович) и др. и отрицателно, пропито от сръбската шовинистична пропаганда (М. Милоевич). Много възпитаници на сръбски учебни заведения участват активно в просветното движение и революционните борби на

българския народ като Йосиф Ковачев, Петър Берковски, Петър Бонев и други. В Белград се учат и девойки, които оставят трайни следи в девическото образование у нас. В Загреб и Крижевац – Хърватско много младежи получават знания в педагогически училища, университет и земеделските училища. Много сръбски просветители и учители намират своето поприще сред българите като Сима Сарайлия, Константин Огнянович, Милан Рашич, Александра Майзнер, Джордже Милетич и др. [4, с. 256].

В Румъния получават образованието си преди Освобождението стотици българи. Голяма част от тях са настанени в Бесарабия и Молдавия. Те учат основно в столицата Букурещ и се обучават в педагогическите специалности на Букурещкия национален колеж, в курсове по нотна пеене и музика, в Букурещкото земеделско горско училище, в Медицинския факултет на Букурещкия университет и др. В Румъния има и български училища. В много от тях учат и учителстват видни дейци на нашето възраждане и национално революционно движение като Д. Войников, Хр. Ботев, Райчо Блъсков и др. Там се осъществява и до голяма степен транслацията на знания, чрез изданията на много българи, предназначени за техните сънародници отвъд Дунава.

На 15 януари 1875 г. се появява списание „Знание”, редактирано и печатано в Букурещ от Любен Каравелов. То има подзаглавие „издание за наука и литература”. В първата книжка е публикувана неговата Програма. В нея, озаглавена като „Предисловие” той формулира пет точки. Първите две от тях представят и глобалната цел на изданието: „Ние желаем да дадем в ръцете на българския народ такъв един сборник, който би го опознал барем колко-годе със съвременната наука и знание. Ние желаем да изнесем пред очите на българската публика онова учение, което е припознато за велико, за полезно и за животворящо от сичките здравомислещи хора”. По-нататък конкретно се посочва какво ще публикува списанието: поезия и проза, статии исторически, етнографски, медицински, за търговията, а също така критика и библиография – обзор на важни български и чуждестранни книги. През първата година от списанието излизат 24 книжки, а през 1876 г. само четири [5, с. 224].

През 60-те и 70-те г. на XIX в. до Освобождението, пред българското общество стоят две големи задачи: да постигне духовна самостоятелност, чрез изграждане на национална просвета, култура и независима църква и да извоюва политическото си освобождение. Втората задача разделя политическите дейци на еволюционисти и революционери. За всички тях науката и знанието имат първенстващо значение. Представителите на еволюционното направление се придържат към схващането за „разрешение на националния въпрос по пътя на обществената еволюция, чрез легални борби за изменение на държавната политика и структури”. Те отреждат на просветата важна роля за повишаване на националното културно равнище – необходима основа на желаните обществено-политически промени. Революционерите виждат във въоръжената борба най-прекия път за постигане на национална независимост. Най-видните дейци на революционното направление – Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски и Хр. Ботев – заемат различни позиции по отношение на ролята на просветата в освободителната борба. Георги Раковски и Любен Каравелов се обявяват за съчетаване на средствата на революцията и просветата. Първият посочва липсата на образование като основна причина за тежкото положение на народа. Затова Г. С. Раковски определя

за важна задача развитието на книжнината като средство за пробуждане на народното съзнание. „А на това несъзнание народно главна причина била ненаука, тойзи най-голям неприятел человеческого рода. Ние трябва да съкрουμε глава того неприятеля си и да го махнем от помежду си! Без тая победа нищо добро да не ожидаме от нигде. Самая наука и просвещение ще докара всяко добро и благоденствие в наш народ... Историята ще ни осъди, ако ние не бъдем и не се покажем истинни българи в тия просветени времена” – пише той. Ето защо през целия си живот, освен с революционна дейност, се занимава и с мирна, легална културно-просветна дейност. Учителства в Браила, а в Галац основава „общество”, което да се грижи за българското училище, да издава учебни книги и др., проявява интерес относно обучението на младите българи в чужбина. Превежда „Антропология за българските училища”, събира старобългарски ръкописи и материали за българската история. Делото му представлява едно своеобразно изпълнение на заветите на Паисий.

Според Любен Каравелов чрез образованието човекът не само получава необходимите за материалното си благополучие и просперитет знания, но постига и вътрешната си свобода и човешко достойнство. „Да достигне човек пълно независим живот и да бъде достоен да носи име човек трябва му първо и първо образование, твърда воля и здрав ум да може да разбере по кой път да върви” – пише той. С развитието на науките и образованието той обяснява прогреса в икономическото и в общественно-политическото развитие на Европа. „Така Европа е положила основите на науката и с нейна помощ е излязла победоносно от големите си борби за общи човешки права; тя е видяла ясно, че знанието е единственият залог за секи по-сетнешен успех и за истинското щастие на човешкия род”. Затова, съобразявайки се с конкретните потребности на българското общество, предлага на първо място учебни предмети, свързани с националното самопознаване и изграждане на национално самосъзнание у подрастващите – българска история, география и граматика. Освен това включва и тези, чието съдържание съответства на икономическите и културните потребности на развиващата се българска нация – математика, физика, химия, естествени науки (зоология, физиология, геология), всеобща история и география, селско стопанство и домашна икономия, един чужд език (отдава предпочитания на английския и немския с оглед богатата литература на тези езици и професионалните контакти на българските търговци). В този учебен план не фигурират предмети с религиозно съдържание.

Христо Ботев решава радикално въпроса за средствата в освободителната борба – единственото спасение за народа вижда в революцията: „само огън и меч, кръв и революция ще да го избавят от смърт и пропадание”. Той признава ролята на образованието като фактор на общественото развитие, но само при определени условия, най-важното, от които е свободата. „Ние сме съгласни – пише Ботев, – че както окоето е потребно за светлината, ухото за звукът, а разумът за разбирането и най-простите истини, така също науката и образованието са потребни за развитие на който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние; но за сичкото това са потребни такива условия, които, за нещастие, у нашият народ не съществуват”.

Васил Левски също подчертава предимствата на революционната борба, без да отрича необходимостта от просвета. „Да се просвещава народът не е лошо нещо – казва той – но това е най-дългия път, по който може да се постигне свободата... Аз мисля

другояче: не би било зле, ако заедно с просвещението събуждаме народа, като образуваме един вид тайни общества, които да имат друго назначение”.

Единствено Ботев заема крайна и непримирима позиция – просветата, която няма революционен характер, е безполезна в условията на робството.

Във „възрожденската педагогия”, просветното и училищно дело ерудираният теолог и педагог Тодор Икономов също държи позиции на революционер, както и в църковните борби. Реформаторските му идеи пълнят колоните на излизащите в Цариград вестници „Турция” и „Македония”, като „патосът им е в борбата срещу схоластиката, за училища близо до потребностите на българския живот”. Той настоява да се спре „глупавата програма”, и „механичното заучаване” на науките и децата да поемат знанието като „се учат да мислят”. Защото той знае цената на изгубеното за знания време, преживяно в Киевската духовна академия и винаги съветва своите съвременници да дирят полза за обществото от получаваните в „академическо учение” знания [9, с. 80; 24, с. 55].

Също забележителен център, почти до края на XIX в., за по-високо образование си остава българското централно училище в Болград – известната Болградска гимназия. Нейни възпитаници стават едни от първите строители на съвременна държава след 1878 г. и Освобождението на България от османско робство.

В заключение може да се обобщи, че като израз на стремежа на българите за еманципация от гръцкото духовно влияние и същевременно за приобщаване към културните постижения на просветена Европа през втората половина на XVIII в. и през XIX в. възниква новобългарското просветно движение. То съчетава в себе си характеристиките на общоевропейското и балканско Просвещение. Същевременно то, от своя страна, става фактор в културните взаимовлияния на Балканите. Българската просветенска идеология дава своите приноси и в общобалканската просветна и хуманистична традиция. Нещо повече, в нея се вплита и една неразгърнала потенциала си и малко позната и проучена днес идея – за създаването на общобалканска федерация.

References:

1. **Atanasova, V., 2001:** Lyuben Karavelov za obrazovaniето i vuzpitaniето., 2001, Sh., Episkop Konstantin Preslavski.
2. **Bizhkov, G., Kraevski, V., 1999:** Metodologiya i metodi na pedagogicheskite izsledvaniya., 1999, S. – M., ASKONI-IZDAT OOD, Sv. Kliment Ohridski.
3. **Buchvarova, N., Buchvarov, M., 1975:** D-r Petur Beron. Zhivot, deynost, naturfilosofiya., 1975, S.
4. **Chakurov, N. i dr., 1975:** Istoriya na obrazovaniето i pedagogicheskata misul v Bulgariya., 1975, S., T.1.
5. **Dimkov, N., 2005:** Vuzrozhdenska literatura. Granitsi na bulgarskoto Vuzrazhdane., 2005, Sh.
6. **Dimitrov, N., 2013:** Vuvedenie v nauchnite izsledvaniya., 2013, P., Intelekspert-94.
7. **Genchev, N., 2002:** Bulgaro-ruski kulturni obshtuvaniya prez Vuzrazhdaneto., 2002, S., LIK.
8. **Genchev, N., 2010:** Bulgarsko vuzrazhdane., 2010, S., Iztok-Zapad, <http://iztok-zapad.eu/uploads/materials/Gen4ev_Vyrazhdane.pdf>, 08.04.2017.

9. **Ikonomov, T., 1973:** Memoari. Pod red. na T. Zhechev., 1973, S.
10. **Il'inskiy, I., 2014:** „Znaniye – ponimaniye – umeniye” kak formula perspektivnoy nauchnoy i obrazovatel'noy politiki., V: Nauchnyy zhurnal „Znaniye. Ponimaniye. Umeniye”, 2014, 1, 5 – 17.
11. **Kolev, Y., Atanasova, V., Vitanova, N., 2005:** Istoriya na pedagogikata i bulgarskoto obrazovanie., 2005, Sh.
12. **Manchev, Kr., 2005:** Istoriya na balkanskite narodi., 2005, S., T.1 (1352 – 1878), Paradigma.
13. **Mateeva, S., 2005:** Obshtestvena komunikatsiya i istoricheska pamet., V: Izvestiya na katedra „Bulgarska istoriya i arheologiya” i katedra „Obshta istoriya” – YUZU „Neofit Rilski” – Blagoevgrad, B., 2, 2005, 1 – 10, <<http://www.history.swu.bg/PDF/04.pdf>>, 02.04.2016.
14. **Mishkova, D., 2017:** Balkanski vizii za Evropa prez devetnayseti vek: kanali na kulturen prenos i intelektualen kontekst., V: <<http://lib.sudigital.org/record/18627/files/SUDGTL-ARTICLE-2011-030.pdf>>, 17.04.2017.
15. **Nekrasova, N., 2012:** V. I. Kolosov i istoricheskaya pamyat' Tverskoy gubernii., V: Nauchnyy zhurnal „Vestnik slavyanskikh kul'tur”, 2012, T.24, Vyp. №2, 46 – 53, M., FGBOUVPO MGUDiT ISK.
16. **Nikolov, N., 2015:** Istorigheskite ponyatiya v lektsiite i seminarite po istoriya na Bulgariya., V: Nauchni trudove na Kolezh – Dobrich, T.VIII, Sh., 2015, Episkop Konstantin Preslavski, 83 – 88.
17. **Nikolov, N., 2014:** Rolyata na istoricheskite znaniya za formirane na istorichesko saznanie., V: Nauchni trudove na Kolezh – Dobrich, T.VII, Sh., 2014, Episkop Konstantin Preslavski, 61 – 67.
18. **Stoyanov, Sv., 2016:** Notes on historical development of formal-typological method in archaeology., In: International scientific refereed indexed online journal with impact factor “SocioBrains”, 2016, Issue 22, <<http://sociobrain.com/bg/top/issues/issue-22%2C-june-2016/>>, 84 – 86, 17.04.2017.
19. **Stoyanov, Sv., 2017:** Security of house-museums., In: International scientific refereed indexed online journal with impact factor “SocioBrains”, 2017, Issue 30, <<http://sociobrain.com/bg/top/issues/issue-30%2C-february-2017-1/>>, 67 – 71, 17.04.2017.
20. **Stoyanov, Sv., 2017:** The stratigraphic method – historical genesis and base of archaeology., In: International scientific refereed indexed online journal with impact factor “SocioBrains”, 2017, Issue 31, <<http://sociobrain.com/bg/top/issues/Issue+31%2C+March+2017/>>, 155 – 157, 17.04.2017.
21. **Todorov, Yu., 2016:** Elektronno obuchenie., V: Poslaniya na istoriyata, Yubileen sbornik v chest na profesor Mariya Radeva, S., 2016, Sv. Kliment Ohridski, 469 – 475.
22. **Vurbanov, I., 2014:** Izsledovatel'ski metodi. Lektsionen kurs., 2014, S., SA D. A. Tsenov.
23. **Yudin, B., 2014:** Nauchnoye poznaniye cheloveka i tsennosti., V: Nauchnyy zhurnal „Znaniye. Ponimaniye. Umeniye”, 2014, 1, 35 – 49.

24. **Zhechev, T., 1975:** Todor Ikonomov. Ocherk iz istoriyata na bulgarskata obshtestvena misul., 1975, S.